

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ НАСЕЛЕНИХ МІСЦЬ ПОДІЛЛЯ В ПЕРІОД Х-ХХ СТОЛІТЬ

В перше Поділля згадується в історичних документах у середині XIV століття. Раніше ця старовинна частина українських земель була відома під назвою - Пониззя. У географічному відношенні Поділля - це землі площею більше як 60 тис. кв. км. (біля 10% усієї площі України), які розташовані по берегах лівих притоків Дністра та басейну Південного Буга. На півночі Поділля має кордони з Волинню, на заході - з Галицією по річці Золота Липа. Південний кордон з Молдавією проходить по середній течії Дністра, а на сході Поділля обмежено річкою Соб, її притоками та середньою течією Південного Буга [1, 2].

Територія Поділля поділяється на чотири географічних райони. Найбільший з них - Побужжя (рис.1). Географічною віссю місцевості є річка Південний Буг, а географічним та історичним центром району є місто Вінниця. Мережа населених місць Побужжя складається з 1415 міст, селищ та сіл. Щільність населення краю - 81 чол. на 1 кв. км. У басейні середньої течії річки Дністра та його лівих притоків знаходиться інший географічний район Поділля - Придністров'я, який з півдня обмежений містом Могилів-Подільським, а на заході містом Кам'янець-Подільським (рис.1). Головна річка території - Дністер. На території краю розташовано більше як 630 міст, селищ, сіл. Історичний та економічний центр Придністров'я - місто Кам'янець-Подільський, який було засновано в XII ст. В цьому районі найвища щільність населення Поділля - 120 чол. на 1 кв. км. Водороздільна область верхів'я річок Південного Буга, Случи, Горині та Збруча займає географічний район Північного Поділля (рис.1). У XV столітті було засновано місто Проскурів (Хмельницький), який став економічним та адміністративним центром краю. У районі щільність населення - 78,4 чол. на 1 кв.км. та розташовано біля 750 міст, селищ та сіл. У басейні річки Дністер та його лівих притоків : Збруча, Серета, Стрипа, Золотої Липи розташоване Західне Поділля. Цей географічний район знаходиться між Толтровим краєм на сході та річкою Золота Липа на заході. У 1540 р. було засноване місто Тернопіль, який став адміністративним та економічним центром краю. Мережа населених місць району складається з більше як 850 міст, селищ, сіл. Щільність населення - 84,6 чол. на 1 кв.км [1, 2]. Впротяг історичного розвитку Поділля його населення постійно було під впливом держав, які владно панували на території, а економічні умови і різні культури значною мірою формували характер мережі населених пунктів та їх архітектуру. Дослідження 98 міст та селищ міського типу, а також 1557 сіл та селищ 61 району Поділля дають змогу виявити характер та тенденції формування мережі населених місць краю у період Х ст. - ХХ ст.

У період Х ст. - першої половини XIII ст. Поділля (Пониззя) входило у склад Галицько-Волинського князівства. В Х ст. були засновані : Полонне, Стіжок, Маначин; в XI ст. - Микулинці, Прибузьке, Вишгородок; в XII ст. - Поліське, Погребище, Стара Ушиця; в XIII ст. - Джулінка, Устя-Зелена, Шекеринці. Будувалися також міста з оборонними спорудами: Кременець (XI ст.), Тербовля (XI ст.), Меджибож (XII ст.), Каменець-Подільський (XII ст.), Гриців (XII ст.), Ворониця (XIII ст.), Ізяслав (XIII ст.), Збараж (XIII ст.). Усього до теперішнього часу збереглося 29 поселень, які були засновані в цей період (рис.2) [1, 3, 4, 5]. Характер формування мережі населених місць вимірювався економічними та географічними умовами, а їх архітектура знаходилась під впливом культури Київської Русі. Більшість архітектурних споруд цього періоду були земляні та дерев'яні оборонні споруди, а також дерев'яна культова архітектура. Кам'яні споруди були дуже малочисельні (рис.4).

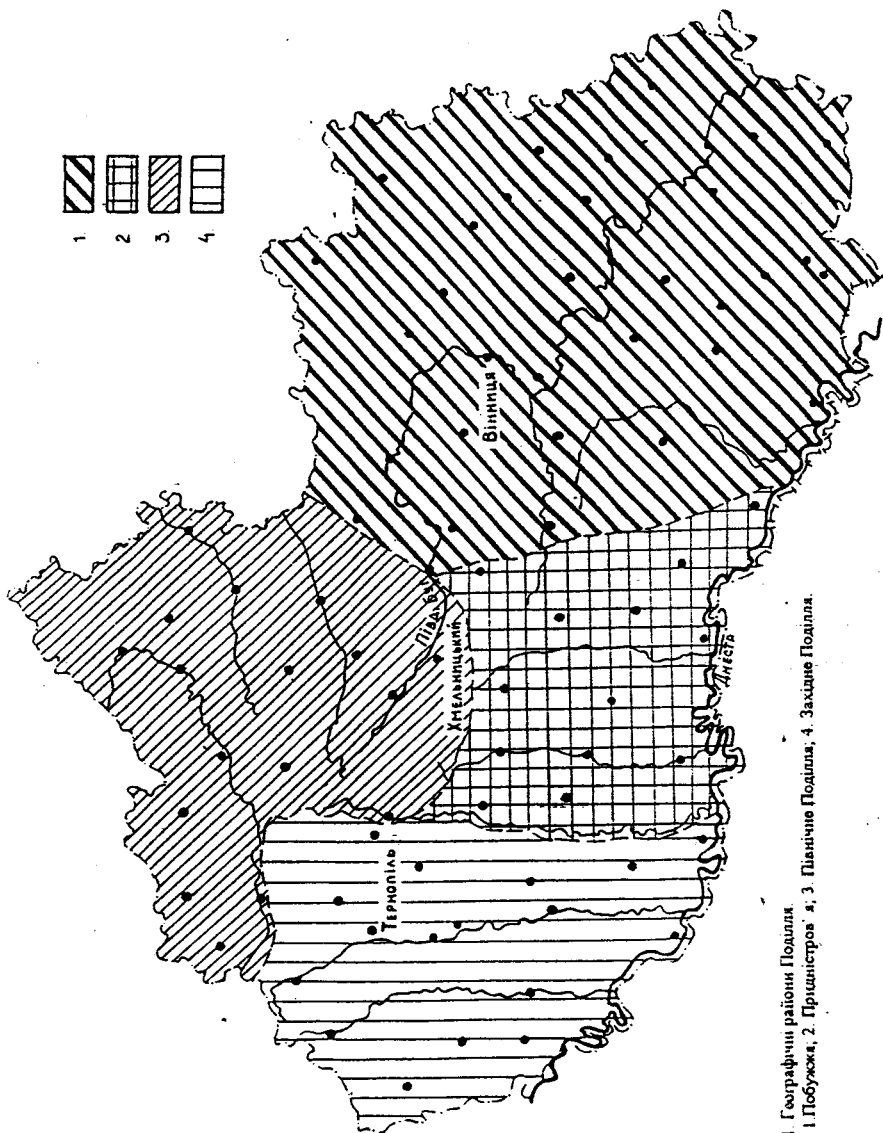

Рис. 1. Географічні райони Поділля.
 1. Прибузьжя, 2. Причистітров, 3. Північне Поділля, 4. Західне Поділля.

Поселення розміщувалися у долинах річок, у зоні оборонних споруд і за чисельністю були невеликі [1, 6].

У 1240 - х роках на Поділлі було масово зруйновано міста та поселення у зв'язку з монголо-татарською навалою, влада якої існувала більше 100 років (до 1342 р.). Це був період руйнації мережі населених місць Поділля. Тільки з другої половини XIV ст. почали відроджуватися старі міста і з'являтися нові поселення. Формування мережі населених місць Поділля проходило під впливом історичних обставин, які склалися у другій половині XIV ст. після визволення краю від монголо-татарської навали (рис. 3) [4, 5, 6].

За рішенням Красвої унії (1385 р.) майже все Поділля підпало під владу Польщі. Польські та литовські магнати намагалися закріпити за собою нові землі. Для цього будувалися фортеці, замки, культові католицькі споруди, створювалися нові поселення. У другій половині XIV ст. та за час XV ст. на Поділлі з'являються понад 360 нових поселень (рис.3). Тільки за період з 1360 р. по 1400 р. було засновано біля 60 міст та сіл, серед яких: Скала Подільська (1360 р.), Чорний Острів (1366 р.), Біще (1367 р.), Городок (1392 р.) та інші (рис.2). Для захисту захоплених земель та укріплення феодалної влади у цей період було збудовано понад 20 укріплених поселень. Тільки за 1362 рік споруджені міста-фортеці: Брацлав, Вінниця, Ладихин, Летичів, Хмільник [1, 6, 7, 8, 9].

За Люблінською унією (1569 р.) Брацлавщина відійшла до Речі Посполитої, влада якої почала розповсюджуватися на все Поділля на протязі часу до 1793 р. Характер формування мережі населених місць Поділля знаходився під національним впливом католицької Польщі понад 400 років [10].

Розвиток економіки сприяв торгівлі, росту рівня ремісничого виробництва та збільшенню сільськогосподарської продукції. Темпи економічного розвитку у період XVI-XVIII ст. відбилися на процесі збільшення мережі населених місць. В XVI ст. на Поділлі з'являються біля 410 нових поселень. Нові міста: Деражня, Староконстантинів, Стара Синява, Шепетовка та інші (рис. 3) [3, 4, 5]. В XIV-XVI ст. виявляються райони, які стали базовою основою для формування мережі населених місць у подальші століття. Так наприклад, серед загальної чисельності населених місць сучасних районів: в Бережанському - 75%, в Бучачському - 50% складають поселення, які було засновано в XIV ст. та в XV ст.; в Гусятинському районі 80% поселень, в Тербовлянському - 70 % складають поселення засновані в XV та XVI ст. В XVII ст. та XVIII ст. на Поділлі мережа заселених місць продовжує розвиватися за рахунок нових міст, містечок та сіл. В XVII ст. будується біля 270 нових поселень, а в XVIII ст. більше 460 (рис.3). В XVII ст. засновані: Славута, Гайсин, Томашпіль, Тульчин; в XVIII ст. Глибочок, Підзамочок та інші (рис.2). Темп збільшення числа нових поселень в XVII ст. порівняно з XVI ст. та XVIII ст. знизився з-за руйнівних турецько-татарських нападів, окупації Поділля Туреччиною з 1672 по 1699 рр. Та казачко-селянських визвольних повстань в XVII ст. (рис.3) [1, 3, 4, 5, 6].

Постійні татаро-турецькі вторгнення зумовлюють головуючу роль оборонної архітектури. За період XVI-XVIII ст. переобладнуються відповідно досягнень військово-інженерного мистецтва старі захисні споруди та будується більше 110 нових фортець та замків (рис.4). В XVI ст. споруджуються укріплені міста: Тернопіль, Гусятин, Скалат, Чортків; а в XVII ст. - Гримайлів, Іллінці; в XVIII ст. - Іванів та інші (рис.2) [3, 4, 5].

* Тут та далі враховувались поселення, для яких в історичних документах вказана дата заснування.

- X - сер. XIII ст. - період Галицько - Волинського князівства (Полілля)
- ⊕ сер. XIII - XIV ст. - період Монголо - Татарської навали (Поділля)
- ⊖ к XIV - XVIII ст. - період Польсько - Литовської влади (Поділля)
- к XVIII - XX ст. - період належності Поділля Австрії, Росії, Польщі, Україні.

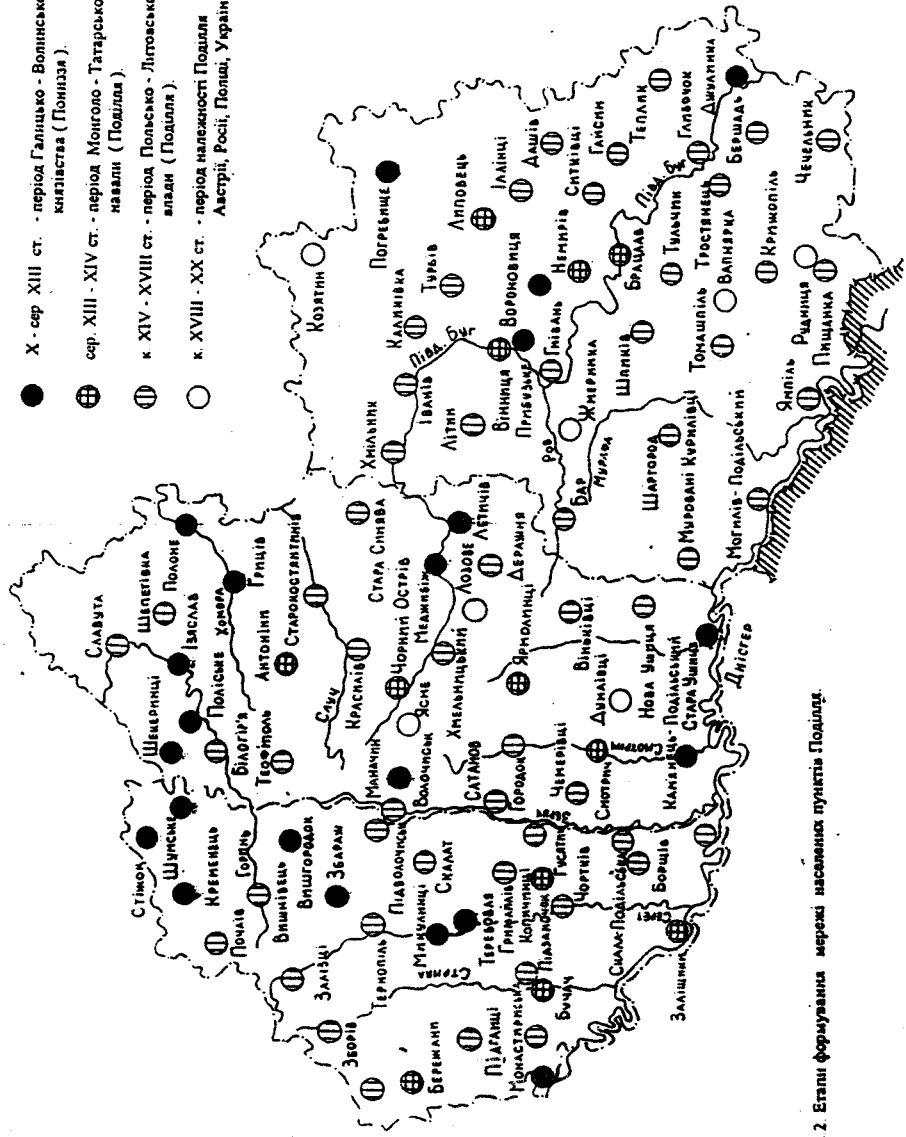

Рис 2. Етапи формування мережі населених пунктів Поділля.

В кінці XVIII ст. завершується початковий історичний період формування мережі населених місць Поділля. В період XIV - XVIII ст. (включно) спільною характерною тенденцією є розширення мережі поселень за рахунок чисельного збільшення нових населених місць. Для цього періоду характерним є перевага будівництва споруд оборонної та культової архітектури, а з XVII ст. почала з'являтися і замково-паркова архітектура (рис.4). Визначальним фактором формування мережі населених місць стали темпи розвитку феодалної економіки.

В період XIX - XX ст. формування мережі населених місць проходить вже в новій фазі історичних та економічних відносин. З кінця XVIII ст. (1793 р.) Західне Поділля відходить до Австро-Угорської імперії та знаходиться під її владою до 1918 р. Східна частина Поділля з 1793 р. входить до складу Росії. Кордон між ними пролягає по річці Збруч. В XIX ст. Поділля вступає в епоху капіталістичного розвитку, що позначається на характері формування мережі населених місць. Збільшення населення міст та містечок відбувається за рахунок сільських мешканців, особливо після скасування кріпосного права в Австрії з 1848 р. та в Росії з 1861 р. [8, 9, 11]. Так, в 1910 р. порівняно з 1880 р. чисельність міського населення виросла: в Немирові на 24%, в Городку на 29%, в Бучачі на 45%, в Зборові на 49%, а в Підволочиську в 3 рази. Чисельний показник формування нових поселень зменшується. Нові поселення з'являються біля промислових підприємств та вздовж транспортних комунікацій. Так, наприклад, в XIX ст. виникнення Жмеринки, Казятіна, Крижополя, Вапнярки пов'язане з розвитком залізничних магістралей. У цілому в XIX ст. було засновано біля 50 нових поселень (рис.3), а в XX ст. виникнення нових поселень, за нашими даними, практично стає поодиноким: Дунаївці - 1914 р., Лозове - 1929 р., Ясне - 1950 р. (рис.2). В XIX ст. зменшується чисельність споруд оборонного характеру, але залишається культова та замково-паркова архітектура, отримує розвиток архітектура промислових та житлових споруд (рис. 4) [3, 4, 5].

Перша світова та громадянська війни нанесли великого збитку економіці Поділля та, відповідно, перспективі розвитку мережі населених місць. Західне Поділля з населенням 1,3 млн. чол. відійшло до Польщі і знаходилося в її складі до 1939 р. Загальна кризова ситуація у політичному та економічному становищі польської держави в цей період відбилися і на розвитку економічної бази населених місць Західного Поділля. В 1925 - 1929 рр. Більше 80 тис. чоловік населення Тернопільщини змушені були емігрувати до країн Європи та Америки в пошуках роботи [8, 10].

В кінці 30-х років XX ст. на Поділлі були визначені адміністративні кордони Вінницької області (1937 р.) на площі 20,6 тис. кв.км. та Тернопільської області (1939 р.) на площі 13,8 тис. кв. км., в складі цих областей був заснований 61 адміністративний район. На протязі другої світової війни великих збитків зазнала економіка Поділля, були зруйновані міста та села. В період відбудови народного господарства та в подальші роки розвиток мережі населених місць здійснювався за рахунок їх укрупнення та територіального розширення. В 90-х роках мережа населених місць Поділля по чисельності населення до 10 тис. мешканців в Вінницькій області надана 1506 селами та селищами, в Хмельницькій області - 1064 поселеннями і в Тернопільській області - 1011 населеними пунктами. Міст у групі 10 тис. - 25 тис. мешканців в Вінницькій області - 6, Хмельницькій - 6 та в Тернопільській - 4. В Вінницькій області знаходяться 5 міст, які належать до групи міст з населенням 25 тис. - 50 тис. мешканців (Жмеринка, Казятин, Могилів-Подільський, Гайсин, Хмільник), в Хмельницькій області таких міст теж 5 (Славутич, Волочиськ, Полонне, Староконстятинів, Нетішин), в Тернопільській області до цієї групи належить місто Чортків. Місто Шепетовка (Хмельницької області) належить до міст з 50 тис. - 100 тис. мешканців. Обласні центри Поділля:

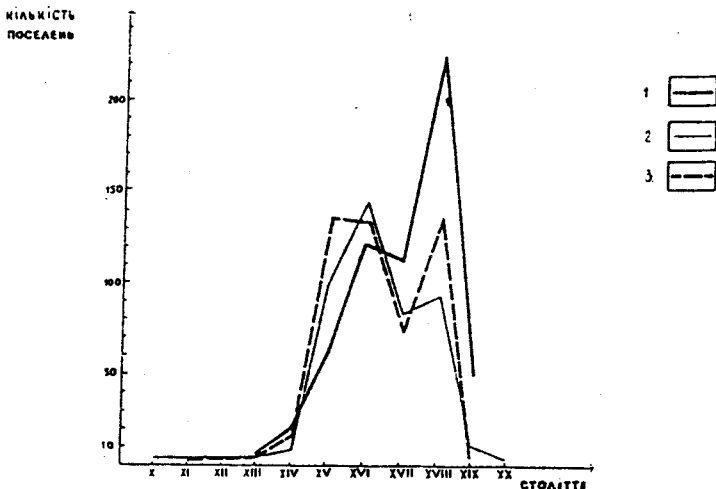

Рис. 3. Кількість поселень Поділля у період з X по XX століття.
1. Вінницька область; 2. Хмельницька область; 3. Тернопільська область.

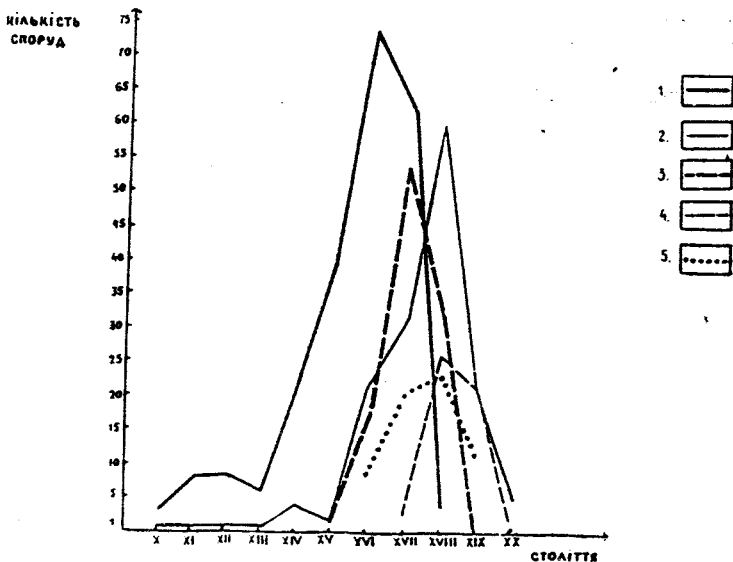

Рис. 4. Кількість споруд на Поділлі у період з X по XX століття.
1. Оборонні споруди; 2. Православні культові споруди; 3. Католици культові споруди;
4. Замково-паркові споруди; 5. Синагоги.

Вінниця, Хмельницький, Тернопіль та місто Кам'янець-Подільський (Хмельницької області) належать до групи міст з населенням 100 тис. - 500 тис. мешканців [3, 4, 5, 6].

У кінці XX ст. мережа населених місць Поділля складається з : 34 міст, 64 селищ міського типу та має 3550 сіл та селищ. В цьому краї проживає більше 5 млн. чоловік або біля 10% населення України. На Поділлі міське населення - 24,5%, сільське - 74,6%. Економічним зв'язкам міст та поселень Поділля сприяють залізничні та водні магістралі, повітряні лінії та розвинена мережа шосейних доріг краю [3, 4, 5].

Таким чином, аналіз формування мережі населених місць Поділля, з нашого погляду, дозволяє виділити 4 головних історичних етапи: перший етап - середина X ст. - середина XIII ст. (період формування мережі населених місць на Пониззі, коли воно входило в Галицько-Волинське князівство); другий етап - середина XIII ст. - кінець XIV ст. (період монголо-татарської навали); третій етап - кінець XIV ст. - XVIII ст. (період, коли Поділля було під владою феодалної католицької Польщі) та четвертий етап - кінець XVIII ст. XX ст. (період, коли Поділля було у складі Росії, Австро-Угорщини, України), який розкриває нову тенденцію у формуванні мережі населених місць в умовах розвитку капіталізму та на сучасному етапі.

Література

1. Петров Н.И. Подолье. Историческое описание. - СПб., 1891.
2. Геренчук К.И., Паламарчук М.М. Подолье. В кн. Советский Союз.
3. Географическое описание. Украина. Районы. - М.: Мысль, 1969. - с.173-194.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. - К., 1972.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. - К., 1971.
6. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. - К., 1972.
7. Митці України: Енциклопедичний довідник. // За редакцією А.В.Кудрицького. - К.: УЕ, 1992.
8. Ефименко А.Я. История Украинского народа. - К.: Лыбидь, 1990.
9. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. У 2 томах. - Т.1. - К.: Глобус, 1992.
10. Зуставний Ф.Д. Українські етнічні землі. - Львів: Світ, 1993.
11. Грушевський М. Історія України-Русі. В 11 томах. - Т.4. - К.: Наукова думка, 1993.
12. Сборник сведений о Подольской губернии. - Вып.1. - Каменец-Подольский, 1890.

Ю.М.Білоконь, архітектор
(Директор інституту «Діпромисто», м. Київ)

ПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В УКРАЇНІ

Україна як безядерна та позаблокова держава проводить зовнішньополітичний курс «балансу сил». Тому зовнішня політика країни носить багатовекторний характер. Ця стратегічна доктрина впливає на географію економічних та інших міжнародних зв'язків. У відповідності до неї будуються двосторонні відносини України з країнами найближчого оточення, які постійно зміцнюються.

Унікальне географічне та геополітичне розташування України в центрі континентальної Європи дає підставу передбачати розвиток економічних контактів